PUNJABI UNIVERSITY PATIALA

ਬੀ. ਏ. ਭਾਗ ਦੂਜਾ **ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ**

(ਸਮੈਸਟਰ ਤੀਜਾ)

ਯੂਨਿਟ 1

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰ.

1.1 : ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ : ਅਰਥ, ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸਮਾਂ

1.2 : ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਭੇਦੀਕਰਣ

1.3 : ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (ਮਾਰਕਸ, ਡੇਵਿਸ ਤੇ ਮੂਰ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ)

1.4 : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ

1.5 : ਜਾਤ-ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ

1.6 : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ

1.7 : ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ www.dccpbi.com ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

ਪਾਠ ਨੰ: 1.1 ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਮਾਜਿਕ ਸਤੀਕਰਣ : ਅਰਥ ਤੇ ਆਧਾਰ

(Definition and bases of Social Stratification)

ਬਣਤਰ

1.1 ਉਦੇਸ਼
1.2 ਜਾਣ ਪਛਾਣ
1.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
1.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਲੱਛਣ
1.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ
1.5.1 ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.1.1 ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.1.2 ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.1.3 ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.1.4 ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.2 ਅਰਜਿਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.2.1 ਸਤਰੀਕਰਣ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ
1.5.2.2 ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.2.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.5.2.4 ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰ
1.6 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
1.6.1 ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.6.2 ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਤਰੀਕਰਣ
1.7 ਸਾਰ
1.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
1.9 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
1.10 ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

1.1 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣ ਸਕੋਗੇ:

- ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ
- ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ

1.2 ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਸਤਰੀਕਰਣ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Strata ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੱਤਰ, ਪਰਤਾਂ ਜਾਂ ਤਿਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਤਰ, ਪਰਤਾਂ ਜਾਂ ਤਿਹਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਤਾਂ ਜਾਂ ਸੱਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਖੜਵੇਂ ਸਮੂਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੇ ਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਕ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ, ਕੋਈ ਉੱਚ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ, ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਣ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੋਣਾ ਲਾਜਮੀ ਹੀ ਹੈ।

ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੌੜੀ ਵਿਵਸਥਾ (hierarchy) ਵਿਚ ਘੱਟ ਵੱਧ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਗਿਜਬਰਟ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਾਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।''

(Social stratification is the division of society in permanent groups or categories linked with each other by the relationship of super ordination and subordination - Gishert)

ਰੇਮੰਡ ਡਬਲਿਊ ਮੂਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ''ਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਰ ਇਕਾਈਆਂ

ਵਿਚ ਸਮਸੱਤਰੀ ਜਾਂ ਅਨੁਪ੍ਰਸਥ ਵੰਡ ਹੈ।''

(Stratification is a horizontal division of society into higher and lower units"-Raymond Murey. W.)

''ਪਿਤਰਮ ਸੋਰੋਕਿਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪਦ-ਸੋਪਾਨ ਜਾਂ ਪੌੜੀ ਵਿਵਸਥਾ (hierarchy) ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।''

("Social stratification means the differentiation of a given population into hierarchically-supperposed classes. It is manifested in the existence of upper and lower social layer" - Pitrim Sorokin)

''ਔਗਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕੌਫ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਰੀਕਰਣ ਉਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਇਕ ਸਥਾਈ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(The process by which individuals and groups are ranked in a more or less enduring hierarchy of status is know as stratification-Ogburn and Nimkoff)

ਕਿੰਗਸਲੇ ਡੇਵਿਡ ਅਨੁਸਾਰ, ''ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਇਕ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਪਣਾਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਮਾਜ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।'

(Social inequality is thus an unconsciously evolved device by which societies ensure that the most important positions are consciously filled by the most qualified persons. Hence every society, no matter simple or complex must differentiate persons in terms of both cetige and esteem"-K. Davis).

ਕਰਟ ਬੀ. ਮੇਅਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, ''ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ, ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਕ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਉੱਤਮ, ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਘਟੀਆਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।''

("Social stratification is a system of differentiation which includes a hirarchy of social positions whose occupants are treated as superior equal or inferior relative to one another in socially important respects"-Kurt B. Mayer)

1.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

(1) ਇਹ ਸਮਾਜ ਵੰਡੀ ਦੀ ਸਥਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

(2) ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਫਬੰਦੀ ਹੈ।

(3) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(4) ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਮਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(5) ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

1.5 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ

ਭਾਵੇਂ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਰਜਿਤ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.5.1 ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ

ਇਸ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਲਿੰਗ, ਉਮਰ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਜਾਤ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.5.1.1 ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on sex):

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਸ਼ ਵੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਂਡ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਵਰਗੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

1.5.1.2 ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on age)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਤਰ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖਰੇ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਮਰ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਉਹ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਜੋ ਨੌਜਵਾਨ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਉਨ੍ਹੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬਜ਼ੁਰਗ। ਇਸ ਲਈ ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਪਰਪੰਚ ਹੈ।

ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸਮੂਹ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬੱਚੇ, ਨੌਜਵਾਨ, ਪ੍ਰੋੜ ਅਤੇ ਬਜੁਰਗ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੌਂਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨਕਾਲ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਆਸ਼ਰਮ, ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਸ਼ਰਮ, ਵਾਨਪ੍ਰਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਸ਼ਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ। ਤੀਸਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੋਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਉਮਰ ਦੇ ਕੰਮ, ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.5.1.3 ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on Race)

ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨਸਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਨਸਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦਾਸ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੀਗਰੋਜ਼ (ਕਾਲਿਆ) ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਰੰਗ, ਨੈਣ ਨਕਸ, ਕੱਦ, ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.5.1.4 ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on Caste)

ਜਾਤ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਸ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਲੇਖ ਯੋਗ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਜਾਤ ਇਕ ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਜਿਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੁਹਾਰ ਦਾ ਬੇਟਾ ਲੁਹਾਰ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਚੁਣੇ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪੌੜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੇ ਟੰਬੇ ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਖੱਤਰੀ, ਫੇਰ ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੀ ਕਿੱਤਾ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਖੱਤਰੀ ਲੜਾਈ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਵੈਸ਼ ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸੂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਲੁਹਾਰ, ਚਮਾਰ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1.5.2 ਅਰਜਿਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on achieved status)

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ

ਸਤਰੀਕਰਣ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਗਰੀਬ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨੀਵੀ ਜਾਤ ਦਾ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਗੇ ਤੱਕ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹਨ।

1.5.2.1 ਸਤਰੀਕਰਣ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ (Economic bases of stratification)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਵੰਡ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਮੀਰ ਵਰਗ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਵੀ ਅੱਗੇ ਕਈ ਉੱਪ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਘੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਸੋਰੋਕਿਨ ਅਤੇ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਤਬਕਿਆਂ ਬੁਰਜੂਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਲੋਤਾਰੀਅਤ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਰਜੂਆ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰੋਲੋਤਾਰੀਅਤ ਲੋਕ-ਕਾਮੇ ਜਾਂ ਕਿਰਤੀ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਬੁਰਜੂਆਂ ਜਮਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਕੇ ਹਰੇ ਕ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.5.2.2 ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on occupation)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤਿਆ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਕਿੱਤੇ ਇਕੋ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸਤਰੀਕਰਣ ਇਕ ਹੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕਿੱਤੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਗਸਲੇ ਡੇਵਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਸ ਕਿੱਤੇ ਲਈ ਯੋਗ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਉਸ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਯੋਗਤਾ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਟੀਚਿੰਗ ਅਤੇ ਨਾਨਟੀਚਿੰਗ' ਵਿਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਇਕ ਹੋਰ ਲੈਵਲ ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਰੁੱਤਬਾ ਜਾਂ ਸਟੇਟਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਨਾਨਟੀਚਿੰਗ' ਵਿਚ ਇਕ ਚਪੜਾਸੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀ.ਸੀ. ਤੱਕ ਕਈ ਰੁੱਤਬੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਹਰ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਰੁੱਤਬੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਸ ਪਦ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

1.5.2.3 ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ (Stratification based on Education)

ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਦੋ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਰਗ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਰਗ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਤਰੀਕਰਣ ਇਸ ਅੰਤਰ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਲ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

1.5.2.4 ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰ (Political basis of Stratification)

ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੰਸਾਨੂਗਤ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਵਧੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜਿਵੇਂ ਰੂਸ, ਕਿਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੰਸ਼ਾਨੂਗਤ ਸ਼ਾਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ, ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਕ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਕਤ (ਪਾਵਰ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਿਤ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਤਾਕਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਐਮ.ਐਲ.ਏ., ਐਮ.ਪੀ.. ਮਨਿਸਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1.6 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੋ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

(i) ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਵਸਥਾ

(ii) ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਵਸਥਾ

1.6.1 ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ (Closed Stratification System)

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਜਨਮ ਲੈ ਲਿਆ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਡਾ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਰੁੱਤਬਾ ਤੁਹਾਡੇ ਜਨਮ ਸਮੇ ਂਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੱਟ, ਖੱਤਰੀ, ਲੁਬਾਣਾ, ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਸੈਣੀ ਆਦਿ। ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਤੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਕਿੱਤਾ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਖੇਤੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬੱਚਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਕਿੱਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਰੁਝਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਈ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਨਿਰਮਾਤਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮਨੂੰ ਮੰਨੇ ਜਾਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ। ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ੍ਰੇਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ। ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਵ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਵਿਉਪਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਕੰਮ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਥੱਲੜੀ ਜਮਾਤ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਰੁੱਤਬਾ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗਲਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇ ਵਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵੱਲੋਂ ਬਣਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਤਾ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਨਹੀਂ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਰੀਕਰਣ ਨਸਲੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਲੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਮਰੀਕਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ। ਫਿਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ ਪੋਸਟਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੀਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਜੀ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਤੇ ਸਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਮ ਤੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

1.6.2 ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਤਰੀਕਰਣ (Open Stratification System)

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਲਿਆਕਤ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਦੇ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਖ ਹਰਕਤਾਂ ਅਤੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਰੰਕ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਾਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਮਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਮਾਤਾਂ ਵੀ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਇਕ ਅਮੀਰ ਤੇ ਦੂਜੀ ਗਰੀਬ। ਇਸ ਜਮਾਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਧ-ਵਰਗ ਜਮਾਤਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਪਰਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਰੱਲਣ ਲਈ ਤਰਲੋ-ਮੱਛੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਾ ਤਾ ਉਹ ਉਪਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੇਠਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਰੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਜੁਆਜੀ (ਅਮੀਰ) ਅਤੇ ਪਰੋਲੋਤਾਰੀਆਤ (ਗਰੀਬ) ਕਿਹਾ। ਬੁਰਜੂਆ ਉਹ ਜਮਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਰੋਲੋਤਾਰੀਅਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਿਕਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਜਮਾਤ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੇਚ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਸੂਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਤੱਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਉਹ ਜੋ ਮਹਿਲ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਸਰਮਾਏ ਦਾਰ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਲਚਕੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦਾਸ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਿਹਾ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਲੜਾਈ ਮੁਜਾਰੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਅੱਜ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਲੜਾਈ ਬੁਰਜੁਆਜੀ ਅਤੇ ਪਰੋਲੋਤਾਰੀਅਤ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨੇ ਹੀ ਚੀਨ, ਰੂਸ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ-ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਜਾਂ ਵਿਉਪਾਰੀ, ਛੋਟੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵੱਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਬਿਜਨਸ ਹੋਵੇਗਾ ਉਨੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਾਗਤ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਘੱਟ ਰੇਟ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚੀਜ਼ ਵੇਚ ਕੇ ਨਫ਼ਾ ਕਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਇਹ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਪਰਖੋ:

(ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

....

....

(ਅ) ਲਿੰਗ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਤਰੀਕਰਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

....

....

(ੲ) ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

....

....

(ਸ) ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

....

....

1.7 ਸਾਰ

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਰੀਕਰਣ ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪਰਪੰਚ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਪੌੜੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਖੋਂ-ਵੱਖ ਟੰਬਿਆਂ ਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਾਲਤਾਂ ਜਾਂ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਮਰ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਨਸਲ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵੀ। ਅਰਜਿਤ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਕਿੱਤੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਰਗ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਤਾ ਜਾਂ ਤੱਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲਾ ਅਤੇ ਬੰਦ। ਖੁੱਲਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਜਮਾਤਾਂ ਭਾਵ ਵਰਗਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਦੋ ਜਮਾਤਾਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਰੁੱਤਬੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਾਤ, ਨਸਲ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.8 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਸਤਰੀਕਰਣ : ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਹੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਸਲ : ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੰਗ, ਨੈਣ, ਨਕਸ਼, ਕੱਦ-ਕਾਠ, ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਸਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (ੳ) ਮੋਂਗੋਲੋਆਇਡ (ਅ) ਕੋਕੇਸੌਆਇਡ (ੲ) ਨੀਗਰੋਆਇਡ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਭੇਦੀਕਰਣ
(Social Differentiation)

ਬਣਤਰ

2.0 ਉਦੇਸ਼

2.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ

2.2 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

2.3 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ

- 2.3.1 ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਮਾਲਕੀ
- 2.3.2 ਗੁਣ
- 2.3.3 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ

2.4 ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ

- 2.4.1 ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ
  - 2.4.1.1 ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ
  - 2.4.1.2 ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ
  - 2.4.1.3 ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ
  - 2.4.1.4 ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ
- 2.4.2 ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਧਾਰ
  - 2.4.2.1 ਕਿੱਤਾ ਸਥਿਤੀ
  - 2.4.2.2 ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧਾਰ
  - 2.4.2.3 ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ
  - 2.4.2.4 ਅਕਾਦਮਿਕ ਆਧਾਰ

2.5 ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰ

- 2.5.1 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜਾਂ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ
- 2.5.2 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਮਸਤਰੀ ਵੰਡ ਹੈ
- 2.5.3 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਹੈ
- 2.5.4 ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਤਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ

2.6 ਸਾਰ

2.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

2.8 ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

2.0 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ :

* ਵਖਰੇਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਭੇਦੀਕਰਣ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕੋ।
* ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾ ਸਕੋ।
* ਵਖਰੇਵਾਂ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਾ ਸਕੋ।

2.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਸਮੁਚਾ ਸਮਾਜ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਮੂਹ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਸਨ ਹਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵੀ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਰਗ ਕੰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਢੰਗ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। ਸੈਰੋਕਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਸਮਾਜ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਭਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

2.2 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ :

ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਨ।

ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਸਰਲਤਾ ਤੋਂ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੂਪਤਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਵੱਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

Acc. to Herbert Spencer : "With the increase in differentiation Society Changes from a State of indefinite caherent heterogeneity".

ਐਫ.ਈ. ਲੂਮਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਆਰਕੈਸਟਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸੁਰ ਇਕਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਭੇਦੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਯੋਜ ਸਮਾਜਕ ਇਕਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

Acc. to F.E. Lumley : "By differentiation we mean the process by which individuals cultivate different players an orchestra make a fuller and more harmionions whole".

ਐਮ. ਨਿਉਮੇਯਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਸਮਾਜ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ

ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਾਸਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਲਛਣਾਂ, ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਨਸਲ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ, ਸਮਾਜਕ ਪਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਵਿਅੱਕਤਿਤਵ ਦੇ ਅਰਜਿਤ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਜਾਂ ਸੰਪਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਸਰੰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭੰਨਤਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਨ।''

Acc. to M. Naumeyer : "Social Differentiation is the process where by social differences of persons and groups occur, due to biological, heredity and physical characteristics age sex, race, consanguineous and individual Variation and Vocation, Social Status Cultural background and acquired personality traits and accomplishments and differences in group composition and social relationship social difference are phases and production of differentiation".

ਦੁਰਖਾਈਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : *ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪੈਂਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਹੈ।''*

Emile Durkheim : "True sanction of the division of labour is to create in two or more person a feeling of Solidarity".

ਈਮਾਈਲ ਦੁਰਖਾਈਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

''ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਜਾਂ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁਰਖਾਈਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਤ-ਵੰਡ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਯਾਂਤਰਿਕ (Mechanical) *ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਾਂਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਆਂਗਿਕ ਏਕਤਾ* (Organic Solidarity) *ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਤਦ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਰਤ ਵੰਡ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤਾਂ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਬਦਲਦੇ ਗਏ।''*

2.3 ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ (Criteria of Differentiation) :

ਟੈਲਕਾਟ ਪਾਰਸਨਜ (Telcott Parsons) *ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਾਪਦੰਡ ਦੱਸੇ ਹਨ :*

2.3.1 ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਮਾਲਕੀ (Possession) :

ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ : ਪੈਸਾ, ਸੰਪਤੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਚੀਜਾਂ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2.3.2 ਗੁਣ (Qualities) :

ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੈਤਿਕ ਸਾਹਸ (Moral Courage), *ਨਿਸ਼ਕਾਮਤਾ* (Selflessness), *ਬਲਿਦਾਨ* (Sacrifice) *ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਣ*

ਜੋ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.3.3 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (Performance) :

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ : ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਨੀਂ ਮਹਤੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਫਿਰ ਪਰਿਣਾਮ ਚੰਗੇ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਆਧਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਜੋ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਗੁਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.4 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਆਧਾਰ (Basis of Social Differentiation) :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਭ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2.4.1 ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ (Biological Basis)

2.4.2 ਸਮਾਜਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਧਾਰ (Socio-Cultural Basis)

2.4.1 ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ :

ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ, ਉਮਰ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.4.1.1 ਜਨਮ (Birth) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਰਣ ਸਨ - ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਜਾਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਜਾਤ ਦੇ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ, ਵਿਆਹ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਨਿਯਮ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਉਪ-ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਜਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

2.4.1.2 ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ (Age as basis of Differentiation) :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਧਾਰ ਉਮਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬੱਚੇ, ਜਵਾਨ, ਪ੍ਰੋੜ ਤੇ ਬੁੱਢੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। Harry M. Johnson ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ (Sociology) ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ (Childhood Stage)

ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ (Adolescent Stage)

ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ (Adulthood Stage)

ਬਿਰਧ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ (Old Age)

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਛੱਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਮਰ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਮ ਜਾਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਉਮਰ, ਬਾਲਿਗ ਹੋਣ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਵਿਆਹ ਲਈ ਉਮਰ, ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਲੜਕੇ ਲਈ ਫਰਕ ਹੈ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਲਈ ਵੀ ਉਮਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ/ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

***ਰਾਬਰਟ ਬੀਅਰਸਟੀਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ** : ਲਿੰਗ ਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਮਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਰੋਕ ਜਾਂ ਆੜ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਗ ਕਰਦੀ ਹੈ।*

Robert Bierstedt : Like sex differentiation, age is one of the ties that bind people together as well as one of the barrier that keep them a part.

2.4.1.3 ਨਸਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ (Race as basis of Differentiation) :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਸਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਸਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ – ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ (Caucasian), *ਮੌਂਗੋਲਾਈਡ* (Mongoloid), *ਨੀਗਰੋਆਈਡ* (Negroid).

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਕੇਸ਼ੀਅਨ ਨੂੰ ਚਿੱਟੀ ਨਸਲ, ਮੰਗੋਲਾਈਡ ਨੂੰ ਪੀਲੀ ਨਸਲ ਅਤੇ ਨੀਗਰੋਆਈਡ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਨਸਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ, ਜੋ ਸਥਿਤੀ, ਹੱਕ, ਅਧਿਕਾਰ ਚਿੱਟੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਹਨ ਉਹ ਕਾਲੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ। ਸਕੂਲ ਵੀ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕੱਟੜਤਾ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੈਰਕ ਓਬਾਮਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਸਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੁਣ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

2.4.1.4 ਲਿੰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ (Sex as basis of Differentiation) :

ਆਦਿਕਾਲ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਸਥਿਤੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਈ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਮਾਂ, ਪਤਨੀ, ਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਖਾਣਾ ਬਨਾਉਣਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ

ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ।

ਜੀਵਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਮਰਡੋਕ (Murdock) *ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਜੈਵਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਹੀ, ਲਿੰਗ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਾਰਸਨਜ* (Parsons) *ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਭਾਵਪੂਰਨ* (Expressive) *ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਿਆਰ ਸੁਰਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਆਸਰਾ* (Support) *ਹੈ। ਕਈ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਆਦਰਸ਼, ਨਿਯਮਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।*

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤਾਂ ਆਧਾਰ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਣ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਹੁਣ ਘੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

2.4.2 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਧਾਰ (Socio-Cultural basis of Social differentiation) :

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(ੳ) *ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ* (Economic Basis)

(ਅ) *ਕਿੱਤਾ ਸਥਿਤੀ* (Occupational Status)

(ੲ) *ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧਾਰ* (Political Base)

(ਸ) *ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ* (Religious Base)

(ਹ) *ਵਿਦਿਅਕ ਆਧਾਰ* (Educational Base)

***2.4.2.1 ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ* (Economic Basis)** *: ਅਜੋਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਧੰਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣੇ ਹਨ ਉਹ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਉਹ ਜੋ ਸਿਰਫ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਜਿੰਨਾ ਜਿਆਦਾ ਧਨ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁੱਤਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਮਨ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।*

ਇਸ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਬੁਰਜੂਆ (Bourgeoise) *ਵੈਬਲੇਨ* (Veblen) *ਨੇ ਵਿਲਾਸ ਵਰਗ* (Leisure class) *ਅਤੇ ਪਰੇਟੋ* (Pareto) *ਨੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਰਗ* (elites) *ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਧੰਨ ਸੰਪਤੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁੱਤਬਾ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।*

2.4.2.2 ਕਿੱਤਾ ਸਥਿਤੀ (Occupational Status) :

ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿੱਤਾ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ; ਕੋਈ ਡਾਕਟਰ, ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ, ਕਲਰਕ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਵਕੀਲ, ਅਣਗਿਣਤ ਕਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਰ ਸੰਸਥਾ, ਸਮਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਰੌਸ (Ross) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਵਸਾਇਕ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਦੋ ਆਧਾਰ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਸ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਮਹਤੱਤਾ; ਦੂਜਾ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਫਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ। ਉਹ ਹਰ ਕਿੱਤਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਕਿੱਤੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਿੱਤਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹਾਟ ਅਤੇ ਨਾਰਥ ਨੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਮੋਚੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਤੇ ਆਧਾਰ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਕਿੱਤਾ ਉੱਚ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਨਰ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.4.2.3 ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਧਾਰ (Political Base) :

ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲੋੜ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਹੀ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸਮੂਹ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਰਸਮੀ, ਅਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਖੰਡਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥੀ ਬਣ ਗਏ। ਪਰਿਵਾਰ, ਗੁਆਂਢ ਬਿਰਾਦਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕਾਨੂੰਨ, ਜੇਲ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.4.2.4 ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ (Religious Base) :

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਪਰੀ ਢਾਂਚੇ (Superstructure) ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਨਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ।

Acc. to Maciver : Religion as we understand the term implies a relationship not merely between man and man but also between man and higher power.

ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਧਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਧਰਮ ਚਾਹੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਲੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਵੀ ਉਨਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ। ਧਰਮ ਘਰੇਲੂ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿੱਅਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹੈ।

2.4.2.5 ਅਕਾਦਮਿਕ ਆਧਾਰ (Educational Base) :

ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ (Preliterate Society) ਵਿੱਚ ਸਿਖਿਆ ਅਨਉਪਚਾਰਿਕ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਲੋਕਰੀਤੀਆਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਦੀ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਸੀ ਮਿਲ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਪਰ ਸਭਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਹੋ ਗਈ।

ਡੇਵਿਸ ਮੂਰ (Davis Moore) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਿੱਖਿਆ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੂਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਹੀ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਹੈ।

2.5 ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਸਤੱਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ (Difference between Differentiation and Stratification) :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਵੀ ਹਨ।

2.5.1 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਜਾਂ ਆਪਮੁਹਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ (Social differentiation is a Natural or spontaneous process) :

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਰੰਗ, ਜਨਮ, ਯੋਗਤਾ, ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਕੋਈ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਸਤਰੀਕਰਨ ਚੇਤਨ ਯਤਨ ਦਾ ਪਰਿਨਾਮ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਤਾ ਨਿਮਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਰਜੇ ਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਖਰੇਵਾਂ ਭਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਜੋ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ ਉਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2.5.2 ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਮਸਤਰੀ ਵੰਡ ਹੈ (Social Differentiation is a horizontal Division) :

ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਕਈ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਮਤਲ ਰੇਖਾ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

2.5.3 ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਹੈ (Social Differentiation is simple in Comparison to startification) :

ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਰਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਰਗ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ। (Olgen)

ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਨਹੀਂ।

2.5.4 ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਤਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ :

ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਜਨਮ, ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਆਦਿਮ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਨਿਯਮਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਇਹ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੋਰ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

2.6 ਸਾਰ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁੱਖ ਭਿੰਨਤਾ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਲੰਬਾਤਮਿਕ (vertical) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਸਮਸਤਰੀ (Horizontal) ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

2.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
2. ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
3. ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ?

ਸੰਖੇਪ ਸਵਾਲ :

(ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

(ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਅੰਤਰ

(ੲ) ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਆਧਾਰ

(ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਧਾਰ

2.8 ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. C.N. Shankar Rao, Primary Principles, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2004.
2. Dipankar Gupta, Social Stratification, (Edited by) Oxford University Press, 1991.
3. Harlanloos : Sociology Themes and Perspectives, Oxford University Press, 1980.
4. Harry. M. Johnson : Sociology, A Systematic Introduction, Allied Publishers, 1966.
5. Neil. J. Smelser : Sociology, Prentice Hall of India, New Delhi, 1993.

ਪਾਠ ਨੰ : 3 **ਲੇਖਕ : ਪ੍ਰੋ. ਸਪਨਾ ਪ੍ਰੇਮੀ**

ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ : ਮਾਰਕਸ, ਵੈਬਰ, ਡੇਵਿਸ ਤੇ ਮੂਰ ਅਤੇ ਵਾਰਨਰ

(Theories of Social Stratification : Marx, Weber, Davis and Moore and Warner)

ਬਣਤਰ

3.0 ਉਦੇਸ਼
3.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
3.2 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ
3.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
3.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
3.5 ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
    3.5.1 ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ
    3.5.2 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
    3.5.3 ਵੈਬਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
    3.5.4 ਵਾਰਨਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
3.6 ਸਾਰ
3.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
3.8 ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

3.0 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ

- ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਦਸ ਸਕੋ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕੋ।
- ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕੋ।
- ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ (ਵਾਰਨਰ, ਮੈਕਸ, ਵੈਬਰ, ਮਾਰਕਸ) ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾ ਸਕੋ।

3.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (Introduction) :

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਰਗਹੀਣ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਗ ਹੋਏ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ।

ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੈਮੁਅਲ ਕੋਇੰਨਿੰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, " ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਮੈਂਬਰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।' ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਇਹ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਸਮਾਜ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਮੁਖੀਏ ਦੇ ਪਦ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸਭ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਤਰੀਕਰਣ ਅਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਥੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

3.2 ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਕੀ ਹੈ (What is Social Stratification):-

ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'Social Stratification' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'Strata' ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਰਥ ਸਤਰ (Layers) ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਕ ਵਚਨ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'Stratum' ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਤਰ' ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'Strata' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਤਰਾਂ' ਹੈ। ਸਤਰਾਂ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਵੰਡ ਪੂਰਣਤਾ (Indivisible whole) ਨਹੀ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ, ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵਸਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭੂ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ (ਸਤਰਾਂ),ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗ (Class), ਜਾਤ (Caste) ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਚੱਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਉਚੱਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਅਤਿ ਸਰਲ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਮੁੱਢਲੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ (ਇਕੋ ਉਮਰ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ) ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਇੱਜਤਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਗਲੀ ਸ੍ਰੇਣੀ (Catagory) ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ (Prestige) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ (Privileges) ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ (Position) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਲ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਵੈ (Self) ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੈਕਿੰਗ (Ranking) ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਦਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਤਰ (Stratum) ਨੂੰ ਅਕਸਰ 'ਉਚੇਰਾ' ਪ੍ਰਭਾਵੀ (Dominat) ਜਾਂ ਏਲੀਟ (Elite) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧੀਨ ਸਤਰ ਦੇ ਪਦਾ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ (Lower) ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇ ਸੈਟੱ ਚਾਰ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਉਪਕਰਣ ਹਨ :- ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (prestige), ਸੱਤਾ (Authority), ਸ਼ਕਤੀ (Power), ਧਨ (Wealth), ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜਕਿ ਪੱਦ ਦੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ (Subjective) ਪੱਖ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ, ਧਨ ਬਾਹਰਮੁਖੀ (Objective) ਪੱਖ ਹਨ।

3.3 ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾ

ਪੀ ਗਿਜ਼ਬਰਟ (P.Gisbart) ਅਨੁਸਾਰ, " ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਭ ਸਮੂਹ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(Social Stratification is the divison of society in permanent groups or categories linked with each other by the relationship of super ordination and subordination-Gisbert)

ਔਗਰਬਰਨ ਅਤੇ ਨਿਮਕੌਫ (Ogburn & Nimkoff) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਤਰੀਕਰਣ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਪਦਾਂ ਦੀ ਸਥਾਈ ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

The process by which individuals and groups are ranked in a more or less ending hierarchy of status is known as stratification –(Ogburn and Nimkoff)

ਕਿੰਗਸਲੇ ਡੇਵਿਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਇਕ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਪਣਾਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਾਜ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ

ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।"

(Social inequality is thus an unconsciously evolved device by which societies ensure that the most important positions are consciously filled by the most qualified persons. Hense every society, no matter simple or complex must differentitate persons in terms of both cetige and esteem)" - (K.Davis).

ਸੋਰੋਕਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪਦ-ਸੋਪਾਨ ਜਾਂ ਪੌੜੀ ਵਿਵਸਥਾ (hierarchy) ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

(Social stratification means the differentiation of a given population into hierarchieally superposed classes. It is manifested in the existence of upper lower social layer). (Sorokin)

3.4 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤਦ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਾਜਿਤ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

1) ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਬਲਕਿ ਗੂੜੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਤਰ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਚੱਤਾ ਤੇ ਨਿਮਨਤਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।
2) ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
3) ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਵੱਸ਼ਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਚੱਤਾ-ਨਿਮਨਤਾ ਜਾਂ ਅਧੀਨਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।
4) ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਰਗ, ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3.5 ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਨਾ ਉਚੱਤਮ ਤੇ ਨਿਮਤਮ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਐਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹਨ - ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ (Davis & Moore), ਮਾਰਕਸ (Marx) ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ (Max Weber), ਵਾਰਨਰ (Warner)। ਐਨਾਂ ਸਭ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

3.5.1 ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ

ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਕੁਝ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ' (Some Principles of Stratificaton) ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਰੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਜਰੂਰਤ (Functional necessity) ਹੈ। ਅਤੇ ਇਨਾਂ ਉੱਚੇ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਸ਼ਰਤਾਂ functional (Pre-requisite) ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਐਨਾ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਕੰਮ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਸਮਾਜਾਂ ਕੋਲ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਠੀਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਧਨ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੈ।

ਮੂਰ ਅਤੇ ਡੇਵਿਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਲਾ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਾਂ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਐਨਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮਦਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ, ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਵੀ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਲੀਦਾਨ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ (Functional necessity) ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ "ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ" ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਰੀਰਕ ਹਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਇਕ ਸਮਾਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋਣ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਸ਼ਾ

ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ :- ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਇਹ ਦੋ ਤਾਂ ਮੌਲਿਕ ਕਾਰਣ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਚੱਤਾ ਅਤੇ ਨਿਮਨਤਾ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਅਧਿਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮਹਤੱਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤਿਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਿੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਜਾਂ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਚੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਮੂਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮੱਤਵ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਬਾਹਰੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ:- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਵੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਵੱਧਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਅਸਮਾਨ ਮਾਤਰਾ ਵੀ ਘੱਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਣ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3.5.2 ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਕ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਦੇ ਕਿਰਤ-ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ - ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਬੋਧਿਕ ਕਿਰਤ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਰਤ ਦੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਭੇਦ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ- ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਵਰਗ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਵਰਗ ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੀਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦਾ

ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹਤ ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਨਿਆਚਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾਂ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗ (mode of production) ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗ (class) ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (forces of production) ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਵਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵੇਚ ਕੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਜਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੂਸਰਾ ਵਰਗ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ (land) ਜੋ ਮੁੱਖ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ : **1. ਜਾਗੀਰਦਾਰ (Feduals)** ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। 2. ਭੂਮੀਹੀਣ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾਸ (Serf) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਦੋ ਵਰਗ ਹਨ, ਬੂਰਜੂਆ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ। ਬੂਰਜੂਆ ਵਰਗ (Bourgeois) ਉਹ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਮਾਲਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਉਹ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਕਿਰਤ (Labour) ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਜਾਂ ਉਜਰਤ (wages) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਤਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਆਰਥਿਕ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਯੁੱਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਵੇਗਾ। ਇਹ ਪੰਜ ਯੁੱਗ ਹਨ:-

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯੁੱਗ
2. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ
3. ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਯੁੱਗ
4. ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ।
5. ਸਾਮਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਜਾਂ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਯੁੱਗ ਜੋ ਅਜੇ ਆਉਣਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜ ਆਦਿਮ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ (Class less) ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਇਕੋ-ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ

ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਦਾਸ (master and slave), ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜ (feudal society) ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ (feudal lords and serfs) ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ (capitalist) ਜਾਂ ਬੁਰਜੂਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ। ਹਰੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਿਰਤ-ਸ਼ਕਤੀ (labour force) ਅਧੀਨ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਵਰਗ ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਲਾਮਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਜਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਸ਼ਿਤ ਵਰਗ (subject Class) ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਾਸ਼ਿਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਵਰਗ (dominant class) ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕ (minority group) ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਪਰਾਰੰਭਿਕ ਬਨਾਮ ਗੌਣ ਵਰਗ ਭੇਦ (Primary versus secondary class distinctions)

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਪੂਰਵ-ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਤਿੰਨ ਵਰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੋ ਵਰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧ ਵਰਗ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੋ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲ ਉਨਪੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ (Communist Manifests) ਵਿਚ ਵੀ ਤਜਵੀਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, "ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ, ਦੋ ਮਹਾਨ ਵਰਗਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਜਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬੁਰਜੂਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਲਤਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਲਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਨਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਤੋਰ ਤੇ ਕੋਈ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ (Labour) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਵਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਜੋ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾ ਦੇ ਕਿਰਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅੰਤਰ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਪਰ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੰਤੁਲਤ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹਨ। ਬਲਕਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਨਾਂ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ, ਸ਼ੋਸ਼ਕ (exploiter) ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਤ (exploited) ਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਜਰਤ ਦੇ ਕੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਤੇ ਵੇਚ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ-ਕੀਮਤ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸ਼ਾਸ਼ਕ ਵਰਗ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਸ਼ਾਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਜਾਂ ਅਧੀਨ ਵਰਗ ਅਰਥਾਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਜਰਤ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ

ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤ ਦੇ ਵੇਚ ਕੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ (conflict of Interest) ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (equalitarian system) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਂ ਤਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ (Contradictions) ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਗ-ਰਹਿਤ, ਰਾਜ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ (unchanging) ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ (basis) ਵਰਗ -ਸੰਰਚਨਾ (class-structure) ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵਰਗ ਸੰਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਤਿੰਨ-ਵਰਗੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਦੋ ਵਰਗੀ ਸਰੂਪ ਹੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।

3.5.3 ਵੈਬਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਕਤੀ (power) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਣਾ (assumption) ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ "ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਸਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।" ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘੱਟ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਪਦ-ਕ੍ਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਤਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੈਬਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੈ। 'ਸ਼ਕਤੀ' (power) ਤੋਂ ਵੈਬਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਸ ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।"

ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਲਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਧਿਕ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਜਾਂ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ

ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਧਨ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ, ਭਾਵੇਂ ਧਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ,“ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਸਨਮਾਨ ਕਿਸੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਵੈਬਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਹਨ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਰਗ (class), ਸਥਿਤੀ (Status) ਅਤੇ ਦਲ (Party) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਬਰ ਨੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ :– ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਤਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਾਨ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸਮਾਨ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਅਧਿਕ ਧਨ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਕ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੰਪੱਤੀ ਜਾਂ ਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ' ਅਤੇ 'ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ' ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੋਰ ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- ਪਹਿਲਾ ਸੰਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਰਗ, ਪਰੰਤੂ ਵੈਬਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਜਨ (1) ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ (2) ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਰਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਵਰਗ, ਮਿਲਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਮਿਲ ਵਰਗ, ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਲਰਕ ਵਰਗ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗ ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਉਪ-ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਉਲੇਖ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਬਰ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਵਰਗ ਹੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ। ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਪਦ-ਕ੍ਰਮ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ:- ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ, ਵਰਗ (ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮੋਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵੀ ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਬਣਨ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਸਥਿਤੀ-ਸਮੂਹ (status group) ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀ ਸਮੂਹ (status group) ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਇਕ ਪੌੜੀ ਵਿਚ ਸਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ :- ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ (political party) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਦਲ ਦਾ ਅਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਸਤ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਜਾਂ ਨਿਚਾਈ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੋਲ ਧਨ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਬਰ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

3.5.4 ਵਾਰਨਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਵਾਰਨਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੀ ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਾਂਕੀ ਸ਼ਹਿਰ (Yankee City) ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮੁਦਾਇਕ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਵੈਬਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ 'ਸਥਿਤੀ' ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਯਾਂਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖੋਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਹੈਸੀਅਤ, ਵਰਗ ਹੈਸੀਅਤ ਦੀ

ਬੁਨਿਆਦ ਨਿਸ਼ਚਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਸਵੱਟੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਚਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ, 'ਉਚਿੱਤ' ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਕਿ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, 'ਠੀਕ ਆਦਮੀਆਂ' ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਠੀਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ। ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਧਨ ਕੇਵਲ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਂ ਇਕੋ ਇਕ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰਨਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚ ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਮਦਨ, ਆਮਦਨ ਦਾ ਸੋਮਾਂ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਵਸਾਇ, ਨਿਵਾਸ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਜਿਹੜਿਆਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੁਝ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਵਿਚ ਵਾਰਨਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਆਮਦਨ ਵਿਵਸਾਇਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਧਾਰਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਤਿਮਾ (self-image) ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਮੁਦਾਇ ਸਿੱਖਿਆ (education) ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਨੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁਦਾਇ ਹੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾਂ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸਥਾਨ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਸੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ' (The Social Life of a Modern Community) ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਨੌ ਵਰਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਹਰੇਕ ਪਰੰਪਰਾਮਈ ਵਰਗ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ, ਸਭ ਤੋਂ :

(Upper Upper Class)	ਉਚੇਰਾ ਉੱਚ ਵਰਗ
(Upper Middle Class)	ਉਚੇਰਾ ਮੱਧ ਵਰਗ
(Upper Lower Class)	ਉਚੇਰਾ ਨਿਮਨ ਵਰਗ
(Middle Upper Class)	ਮੱਧ ਉਚੇਰਾ ਵਰਗ
(Middle Middle Class)	ਮੱਧ ਮੱਧ ਵਰਗ
(Middle Lower Class)	ਮੱਧ ਨਿਮਨ ਵਰਗ
(Lower Upper Class)	ਨਿਮਨ ਉੱਚ ਵਰਗ
(Lower Middle Class)	ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ
(Lower Lower Class)	ਨਿਮਨ ਨਿਮਨ ਵਰਗ

ਨਿਊ ਟਾਊਨ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਾਰਨਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨੌ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਵਰਗ ਵਿਚ 'ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰੀ' ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਧਨ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰਿਆਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ-ਉਚੇਰੇ ਵਰਗ (Lower-upper class) ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੋਰ ਤੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਸਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਚੇਰੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤੋਰ ਤੇ ਸਫ਼ਲ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜ ਦੇ ਥੰਮ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ-ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀ, ਚੰਗੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਾਬੂ ਕਾਮੇ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਿਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਚੇਰੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਬੂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਕੁਬਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਾਮੇਂ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਵਰਗ ਰੂੜ੍ਹਵਾਦੀ ਤੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕਿ ਇਹ ਵਰਗ ਹੋਰਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਸਭ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਵਰਗ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉੱਚ ਤੇ ਨਿਮਨ, ਉਤੱਮ ਤੇ ਹੀਣ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਰੂਪ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

3.6 ਸਾਰ :-

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਤਰੀਕਰਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਸਤਰੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ, ਉੱਚ ਵਰਗ, ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ, ਪਰ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਤਰੀਕਰਣ ਕੀ ਹੈ?
2. ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ?
3. ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ?

ਸੰਖੇਪ ਸਵਾਲ

1. ਸਤਰੀਕਰਣ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ।
2. ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
3. ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
4. ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ, ਵਾਰਨਰ ਦਾ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

3.8 ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

Swinderjeet Kaur : Samaj Vigyan De Mool Sankalp

Swinderjeet Kaur : Introduction to Sociology

C.N.Shankar Rao : Sociology

M.Haralambos : Sociology

http://en.wikipedia.org:Wikipedia, the free encyclopedia

LESSON NO. 1.4 **AUTHOR : DR. KUMKUM BAJAJ**

ENGLISH PHONETICS AND PHONOLOGY

(I) THE PHONEME

(II) SYMBOLS AND TRANSCRIPTION

(III) PHONOLOGY

(I) THE PHONEME

Dear Student,

In this lesson, we will discuss certain theoretical and conceptual issues regarding phonetics and phonology. These concepts will help you to understand some very important fundamental issues. Let us start with **language** itself. Even if we do not go into a systematic definition of language, we know what function it performs in our life. It helps us to **communicate.** We can communicate by **writing** or we can communicate by **speaking.** When we write we make use of alphabets. These alphabets help us to form words. These words help us to form sentences. But these formations are not haphazard. Letters go on to form syllables, words, sentences in accordance with some scientific principles. A scientific study of language is called **Linguistics.** The study of linguistics includes **Phonology, Phonetics, Lexis, Morphology, Syntax, Semantics, Stylistics, Dialectology, Pragmatics** and so on. **Phonology** and **Phonetics** remain a very important area of study in linguistics. All of us know that we learn to speak, before we learn to write. And when we speak we make use of certain sounds. Now we need to ask ourselves what do we mean by the word **Sound.** Try to observe yourself when you speak. You notice that you produce a variety of sounds.

The human speech mechanism is capable of producing an infinite number of speech sounds. Every language makes its own selection from this vast repertoire of speech sounds. However, one fact remains indisputable that when we speak, we produce a continuous stream of sounds. On studying speech we divide this stream into small pieces, that we call **segments.** For example take a word **pat**. It has three segments p+æ+t. However, it is not always easy to identify the number of segments e.g. take a word **mine** |main|**.** Is ai one segment or two segments, the answer is slightly tricky. Before I make an effort to explain this to you, let me first make some more concepts clear to you.

By now, you know that there are two different kinds of sounds (or segment types) in English language – **vowels** and **consonants.** You also know that there are 44 sounds

in English language but each of these 44 sounds can be pronounced in different ways. That means the way a sound is produced can be different but the sound in its essential element remains the same. **æ** remains **æ** even if two different speakers pronounce it differently. It cannot become **e.** If we substitute **æ** with **e** the word will change. |bæd| if substituted with |**e**| will became |**bed**| and it becomes a different sound. So it goes to prove that a sound may be realised in a different way yet it may remain the same in its essential distinctness.

The point discussed here becomes more clear if we look at the similar situation related to the letters of English alphabet. We know there are 26 letters from a to z. Five letters out of these 26 letters are known as **Vowels.** These are **a, e, i, o, u.** If we try to change one letter with another the meaning will change. For example, let us try to form words with one of these five vowels placed in between consonants p and t. Words can be **pat, pet, pit, pot, put.** Each of these five words has a different meaning. The same principle applies to the sounds. If we try to make words with short vowels i, e, æ, ʌ o, , six different words are formed if we place these in between p and t. Look at the following words :

pit	**pit**
pet	**pet**
pat	**pæt**
putt	**p ʌ t**
pot	**pót**
put	**p t**

Now we come to one primary question : what is a **Phoneme.** Take for example the English word **Cake.** It has two sounds of k. But when we pronounce it we say $\left[k^{h}eik\right]$. Phonetically they are similar yet there is a distinction. What is that distinction? First K $\left[k^{h}\right]$ is aspirated and the second k is unaspirated. But if we choose to pronounce it as [Keik] the meaning will not change. But take the example of cake |keik| and bake [beik]. The substitution of |b| for the sound |k| gives us a different word. Now, consider this sentence. **The boys run fast.** The **boys** can be replaced by **girls** or by **cats** or by **dogs**. These replacable sound sequences are able to stand by themselves. They are called **words. Boys** or **girls** or **dogs** or **cats** can further be divided into meaningful units smaller than the word e.g. **boy + z,• z** determines the plurality of the form. These smaller sound sequences can be interchanged meaningfully but these may or may not be capable of standing by themselves. These smaller units are known as **morphemes. Morphemes** may correspond with the words e.g. boy – it is a

root morpheme and can stand alone. Moreover, when we add **z, z** can not stand alone except in the company of a word. There is however, a lower level also at which meaningful examination is possible. The word **ran** is a morpheme but instead of saying **ran** we say **run,** we have changed an element on a lower level than the morpheme, which can change the meaning and function of a word. This basic linguistic element is known as **phoneme. A phoneme, therefore, is the smallest contrastive linguistic unit** which may bring about a change of meaning. The complete set of these units is called the **phonemic system of the language.**

One more technical term which needs to be defined is **Allophone.**

I have mentioned that a contrastive linguistic unit is defined as phoneme, but phonemes themselves are abstract and these abstract units can be realised in different ways just as there are different ways in which we make a mark on a piece of paper to represent a particular letter of the alphabet. Each one of us writes **a** or **b** or **p** in a different way. No two formations are alike. Similarly, no two realisations of a sound are alike. At times it does not make much difference, which of the two possible ways we choose to pronounce a sound. **The different realisations of phonemes are known as Allophones.** However, it has to be kept in mind that as in writing there are certain rules for using a capital letter or a smaller letter despite the difference in individual formations similarly there are certain rules for the realisation of sounds despite individual realisations e.g. if we pronounce the word **tea,** the sound **t** is aspirated because the principle is that in English language all voiceless plosives when they occur before stressed vowels at the beginning of syllables, have to be aspirated. But in the word **eat, t** is unaspirated because here the principle involved is that all voiceless plosives when they occur at the end of the syllable and are not followed by a vowel are unaspirated. The realisation of **t** in one case being aspirated and in the other case being unaspirated can be recognized as **t** by English speakers despite their differences. The point to be taken note of is that t in **tea** can not be made unaspirated and in **eat** as aspirated. None of these sounds can be substituted for another. We can therefore, say that these sounds occur in **predictable** and mutually exclusive positions, or environments in English. In other words they are in **complementary distribution** with one another. Such theoretically similar sounds in complementary distribution in relation to one another are called **Positional Variants** or **Allophones** of the same phoneme. Before I proceed further, let me repeat what I have so far discussed. **A phoneme is a contrastive unit of the sound of a particular language. It can be realised differently depending upon its position in words or its environment. These positionally defined realisations or variants are its allophones.**

(II) SYMBOLS AND TRANSCRIPTION

Look at the list of phonemic symbols. The number of phonemic symbols is exactly the same as the number of phonemes that exist in a language. There are 26 alphabetic letters in English language. These 26 letters have 44 phonemes. Take the example of the words **eat.** If we have to phonetically transcribe it, we shall put it like| **i:t** |. Take a word **cheese** it shall be transcribed **tʃ** **i:z**X-now **tʃ** is one phoneme but consists of two letters. Similarly take a word **Jam,** it will be transcribed as | **dzæm** |. So this means that each sound is to be identified as a phoneme and for each phoneme we have a different symbol. This transcription is known as **phonemic transcription.** The best way to learn phonemic transcription is to practise to transcribe the sounds as these are heard or else you can practise to transcribe the written texts. The principle remains that you must practise phonetic transcription if you want to learn correct pronunciation of sounds.

But the variety of sounds a human vocal tract is capable of producing is immense. Therefore, the phoneticians make use of a larger set of symbols for an accurate description of sounds. **The International Phonetic Association** has devised a system which is known as **International Phonetic Alphabet.** The **IPA** has tried as far as possible to keep the Roman style symbols, although it is inevitable that these symbols have to be supplemented with **diacritics.** The IPA's present practice on symbolisation is given in the **Handbook of the IPA** (IPA 1999). The International Phonetic Alphabet has symbols to represent all the sounds that exist in the languages of the world. Look at the chart being set along with this lesson. The chart includes cardinal vowel values as well as some diacritics marks. These diacritics indicate the change or modification of a sound as represented by a particular phonetic symbol e.g. if we put two dots above cardinal vowel No. 4(2) – the symbol would be [ä] which is nearer to central area than the front area. This method of showing minute and subtle variations in sound realisations with the help of symbols and diacritics or phonetic symbols is known as Phonetic transcription. So, we can say that **Phonemic transcription** gives us limited and little information about a sound as compared to broad and detailed information which is made possible by the **phonetic transcription.** Phonetic symbols are used when it is necessary to give an accurate label to an allophone of some English phoneme. When symbols are used to represent precise phonetic values and not just the phonemes, the square brackets [ ] are used. You may remember that [ ] brackets are used in case of cardinal values. Now, so far as, phonetic symbols are concerned, you will see that different set of symbols are used in different books. There is difference of opinion among phoneticians about the kind of symbols to be used to characterise sounds. Some writers prefer to use a set of symbols which require the minimum number of special

or non-standard symbols e.g. they prefer to use **a** as used in **car** instead of **æ** while there are others who believe symbols should be as close as possible to the quality of a particular sound. Therefore they argue that it is appropriate to use **æ** instead of **a** in **car.** There are also disagreements about the most important characteristics of a sound that a symbol should indicate, e.g. vowels of the words **bit** and **beat. i** in **bit** is short and in **beat** it is long. The difference is in the length marks **bit**|**bit**|**beat**|**bi: t** |**.** However, some other phoneticians believe that length (or quantity) difference is not very important. It is the quality difference which is more important. Therefore, they transcribe **bit** as **bit** and **beat** as |**bi:t**|. Another point of view is that quality and quantity are both important and should both be indicated. So they transcribe **bit as** |**bit**| **and beat as** |**bi:t**|. Since the symbol is different in shape and length marks, both quality and quantity are indicated.

(III) PHONOLOGY

First question to be answered is what is **Phonology?**

Phonology is the study of phonemes and of their inter-relationships as they function in a language. In other words, we study the abstract side of the sounds of language such as the concrete phonetic characteristics — articulatory, auditory and the acoustics. In the study of phonology, the concrete phonetic level is often separated from the more abstract **phonological level,** which analyses the patterning of sounds in language and includes the functional phonemic behaviour of these sounds for distinctive purposes. It also helps to study the combinatory possibilities of the phonemes — prosodic features such as pitch, stress and length etc. also are studied. From the above discussion, it can be inferred that for a full understanding of the use of sounds in English language the study of both phonetics and phonology is essential.

LIST OF SYMBOLS

1. Symbols for phonemes :

ɪ	as in 'pit' **pɪt**	iː	as in 'key' **kiː**
e	as in 'pet' **pet**	ɑː	as in 'car' **kɑː**
æ	as in 'pat' **pæt**	ɔː	as in 'core' **kɔː**
ʌ	as in 'putt' **pʌt**	uː	as in 'coo' **kuː**
ɒ	as in 'pot' **pɒt**	ɜː	as in 'cur' **kɜː**
ʊ	as in 'put' **pʊt**		
ə	as in 'about, upper' **əbaʊt, ʌpə**		
eɪ	as in 'bay' **beɪ**	əʊ	as in 'go' **gəʊ**
aɪ	as in 'buy' **baɪ**	aʊ	as in 'cow' **kaʊ**
ɔɪ	as in 'boy' **bɔɪ**		
ɪə	as in 'peer' **pɪə**		
eə	as in 'pear' **peə**		
ʊə	as in 'poor' **pʊə**		
p	as in 'pea' **piː**	b	as in 'bee' **biː**
t	as in 'toe' **təʊ**	d	as in 'doe' **dəʊ**
k	as in 'cap' **kæp**	g	as in 'gap' **gæp**
f	as in 'fat' **fæt**	v	as in 'vat' **væt**
θ	as in 'thing' **θɪŋ**	ð	as in 'this' **ðɪs**
s	as in 'sip' **sɪp**	z	as in 'zip' **zɪp**
ʃ	as in 'ship' **ʃɪp**	ʒ	as in 'measure' **meʒə**
h	as in 'hat' **hæt**		
m	as in 'map' **mæp**	l	as in 'led' **led**

LIST OF SYMBOLS :

n	as in 'nap' **næp**	r	as in 'red' **red**
ŋ	as in 'hang' **hæŋ**	j	as in 'yet' **jet**
		w	as in 'wet' **wet**
tʃ	as in 'chin' **tʃɪn**	dʒ	as in 'gin' **dʒɪn**

2. Non-phonemic symbols

- i as in 'react', 'happy' **riækt, hæpi**
- u as in 'to each' **tu iːtʃ**
- ʔ glottal stop
- ʰ aspiration, as in 'pin' **pʰɪn**
- ˌ syllabic consonant, as in 'button' **bʌtn̩**
- ˘ shortened vowel, as in 'miss' **mĭs**
- . syllable division, as in 'differ' **dɪf.ə**

3. Stress and intonation

- | tone-unit boundary
- || pause
- ˈ primary stress, as in 'open' **ˈəʊpən**
- ˌ secondary stress, as in 'ice cream' **ˌaɪsˈkriːm**

Tones: ˎ fall
ˏ rise
ˇ fall–rise
ˆ rise–fall
– level

- ˈ stressed syllable in head, high pitch, as in ˈplease ˎdo
- ˌ stressed syllable in head, low pitch, as in ˌplease ˎdo
- · stressed syllable in tail, as in ˎmy ·turn
- ↑ extra pitch height, as in ↑ˎmy ·turn

Chart of the International Phonetic Alphabet (revised 1993, updated 1996)

CONSONANTS (PULMONIC) :

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r					ʀ		
Tap or Flap				ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

CONSONANTS (NON-PULMONIC) :

Clicks	Voiced implosives	Ejectives
ʘ Bilabial	ɓ Bilabial	ʼ Examples:
ǀ Dental	ɗ Dental/alveolar	pʼ Bilabial
ǃ (Post)alveolar	ʄ Palatal	tʼ Dental/alveolar
ǂ Palatoalveolar	ɠ Velar	kʼ Velar
ǁ Alveolar lateral	ʛ Uvular	sʼ Alveolar fricative

VOWELS :

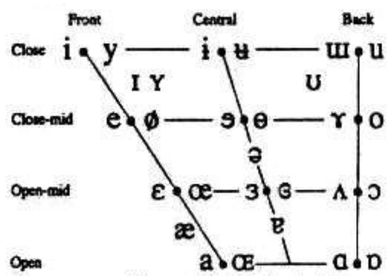

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a rounded vowel.

OTHER SYMBOLS :

- ʍ Voiceless labial-velar fricative
- w Voiced labial-velar approximant
- ɥ Voiced labial-palatal approximant
- ʜ Voiceless epiglottal fricative
- ʢ Voiced epiglottal fricative
- ʡ Epiglottal plosive
- ɕ ʑ Alveolo-palatal fricatives
- ɺ Alveolar lateral flap
- ɧ Simultaneous ʃ and x

Affricates and double articulations can be represented by two symbols joined by a tie bar if necessary. k͡p t͡s

SUPRASEGMENTALS :

- ˈ Primary stress
- ˌ Secondary stress ˌfoʊnəˈtɪʃən
- ː Long eː
- ˑ Half-long eˑ
- ˘ Extra-short ĕ
- | Minor (foot) group
- ‖ Major (intonation) group
- . Syllable break ɹi.ækt
- ‿ Linking (absence of a break)

DIACRITICS Diacritics may be placed above a symbol with a descender, e.g. ŋ̊

Voiceless	n̥ d̥	Breathy voiced	b̤ a̤	Dental	t̪ d̪
Voiced	s̬ t̬	Creaky voiced	b̰ a̰	Apical	t̺ d̺
Aspirated	tʰ dʰ	Linguolabial	t̼ d̼	Laminal	t̻ d̻
More rounded	ɔ̹	Labialized	tʷ dʷ	Nasalized	ẽ
Less rounded	ɔ̜	Palatalized	tʲ dʲ	Nasal release	dⁿ
Advanced	u̟	Velarized	tˠ dˠ	Lateral release	dˡ
Retracted	e̠	Pharyngealized	tˤ dˤ	No audible release	d̚
Centralized	ë	Velarized or pharyngealized	ɫ		
Mid-centralized	e̽	Raised	e̝ (ɹ̝ = voiced alveolar fricative)		
Syllabic	n̩	Lowered	e̞ (β̞ = voiced bilabial approximant)		
Non-syllabic	e̯	Advanced Tongue Root	e̘		
Rhoticity	ɚ a˞	Retracted Tongue Root	e̙		

TONES AND WORD ACCENTS

LEVEL		CONTOUR	
e̋ or ˥	Extra high	ě or ˩˥	Rising
é ˦	High	ê ˥˩	Falling
ē ˧	Mid	e᷄ ˦˥	High rising
è ˨	Low	e᷅ ˩˨	Low rising
ȅ ˩	Extra low	e᷈ ˧˦˧	Rising-falling
↓	Downstep	↗	Global rise
↑	Upstep	↘	Global fall

SUGGESTED QUESTIONS :

Q. I. How is Phonetic Transcription useful?

Q. II. Phonemically transcribe the following words :

1. cough
2. carry
3. coin
4. comb
5. caress
6. confidence
7. conscience
8. cooperate
9. cyst
10. symbol
11. chorus
12. choreograph
13. creche
14. crease
15. dumb
16. duffer
17. dwarf
18. dynamo
19. dubious
20. dross
21. dangerous
22. dungeon
23. drought
24. donkey
25. delicate
26. delinquent
27. demograph
28. demagogue
29. dementia
30. demonical
31. donation
32. doughty
33. expurgate
34. extensive
35. eyewash
36. extinguish
37. extirpation
38. extrude
39. expunge
40. exquisite
41. exuvial
42. exultant

LESSON NO. 1.5 **WRITER : DR. KUMKUM BAJAJ**

ENGLISH PHONETICS AND PHONOLOGY

(I) Production of Fricatives and Affricates

(II) The Fricatives of English

(III) The Affricates

(IV) Fortis Consonants

(I) Production of Fricatives and Affricates

Dear Student,

In lesson No. 3, you were told about six plosive sounds of English language. Plosives are the sounds produced with complete closure. There are **three stages** in the articulation of a plosive sound. **First** there is closure of air, 2. **then** there is compression of air and 3. **then** there is release of air. At the release stage there is plosion. On the other hand, in the production of a fricative sound air escapes through a small passage and there is a hissing sound. Take the example of a sound **s** as in **s**ip. You can yourself observe that when we try to release air there is a hissing sound. Second thing which we observe is that this sound can be prolonged **sssss.........**We can continue to make this sound as long as there is enough air in the lungs. Now compare two sounds **p** and **s** in case of **p** the air is compressed between the two lips. When you are about to form the sound **p,** when you release air you can feel air coming out with plosion and the sound ends there, it cannot be continued. But in case of s, the hissing sound can be continued. So what do we come to know? We come to know that fricatives are **Continuants.** They are characterised as **Continuant Consonants.**

The Fricatives of English : The following are the fricative phonemes in English language :

f
v
θ
ð
s
z
ʃ
¥
h

Now, let us take the first pair of fricatives **F and V**.

f as in **f**an, sa**f**er, hal**f**

v as in **v**an sa**v**er, have

The example shows that **f** and **v** can occur in all the three positions : **initial medial** and **final**. In the production **f** and **v** the lower lip gets in contact with the upper teeth. See **figure 14-a** :

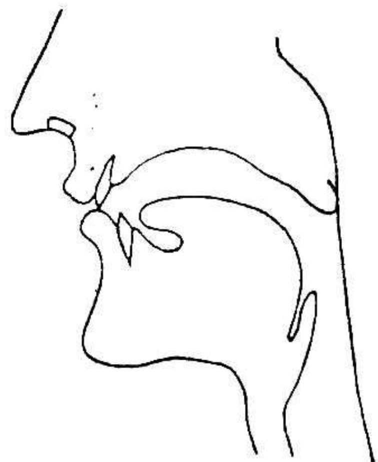

Fig. 14a : Labio-dental fricative

Also notice that the fricative noise is not very strong. In case of **v** it is scarcely audible **f** and **v** are **labio-dental** fricatives.

θ and ð

θas in **th**umb, e**th**er**,** brea**th**

ðas in **th**us, fa**th**er, brea**th**e

From these examples, we can make out that **θ** and **ð** occur in all the three positions : **initial, medial** and **final**.

In the production of **θ** and **ð**, the tongue is placed **behind** the teeth.

The tip of the tongue touches the inside of the lower front teeth, and

The blade of the tongue touches the inside of the upper teeth. See **figure 14-b**:

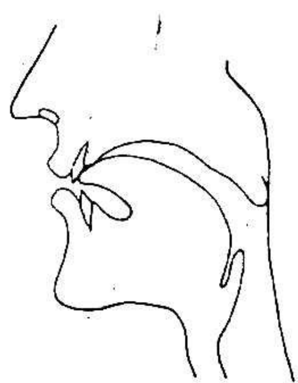

Fig. 14b : Dental fricative

The air escapes through the gaps between the tongue and the teeth.

The fricative noise is weak. These two fricatives are **Dental Fricatives.**

The dental fricative **ð** shows little friction. There is an opinion among some specialists that **θ** can be considered a weak (lenis) dental plosive. I will not like my students to get confused on this theoretical issue. It is better that the student while practising fricatives **θ** and **ð** practise them in a manner described above. Be cautious that you do not place the tongue between the teeth. You may find it little difficult to manoeuvre the tip of the tongue and the blade of the tongue simultaneously touching the front lower teeth and the upper teeth. However, with a little practice you can cultivate the habit of producing fricatives in the right manner.

s, z

s as in **s**ip, fa**c**ing, ri**c**e

z as in **z**ip, pha**s**ing, ri**s**e

s and **z** occur in all the three positions : **initial, medial** and **final.**

s and **z** are produced exactly like plosive sounds **t** and **d.**

The tongue blade is pressed against the alveolar ridge. See **fig. 14-C** :

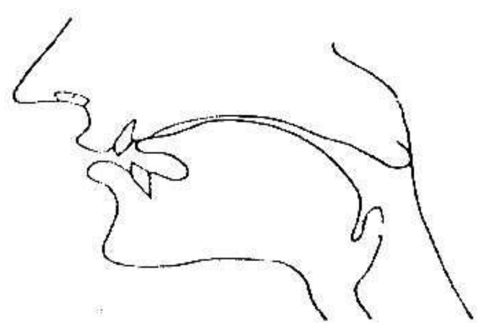

Fig. 14-C : Alveolar articulation

However there is difference between **s** and **z** and **t** and **d.** In case of **t** and **d**, at the release stage, there is plosion but in case of **s** and **z** the air escapes through a narrow passage along the centre of the tongue and the sound produced is comparatively intense.

ʃ and **z** are, alveolar fricatives

ʃ **¥**

ʃ as in **s**hip, Ru**ss**ia and Iri**sh**

¥ as in mea**su**re and ga**ra**ge

The example shows that ʃ occurs in all the three positions : initial, medial and final. It is a commonly distributed phoneme. However ¥ has a rare initial and final

occurrence. Most of the words which begin with ¥ have recently come into the language from French. The most common occurrence of ¥ is in medial position as in me**as**ure **me3ə,usual-ju:3uəl.**

ʃ and ¥ are **post-alveolar** fricatives. When we produce ʃ and ¥ the tongue comes in contact with an area slightly further than the area of contact in case of **s** and **z.**

Try to first produce **s** and then **z.** Similarly first produce **s** and then ¥.

When we produce **s** the air escapes through a passage along the centre of the tongue. In case of ʃ also, the air escapes through a passage along the centre of the tongue but this passage is a little wider.

In case of ʃ and ¥, most of the BBC speakers have rounded lips.

Besides, the four pairs of fricative phonemes **f, v, - ð, s z** and ʃ ¥, we have one **glottal** fri**ca**tive ph**one**me |h| **h** as a **h**ead, a**h**ead, play**h**ouse.

h is a glottal consonant.

The friction takes place between the vocal folds. Try to produce **h** sound. You can feel that the vocal folds move from wide apart position to a close position. But the sound **h** is not produced in isolation. When it is produced in the context of different sounds, many different things happen. For example try to pronounce **hit, hat, hot, hut.** In each case **h** is followed by a vowel sound **i, æ, ɔ, ʌ .** Now what do we observe? We observe that, the tongue jaw and lip positions for the each vowel sound are all produced simultaneously with the **h** consonant. This means the glottal fricative |h| has the quality of the vowel which follows it. In case of **hit, h** has the quality of **I** in case of **hat,** it has the quality of **æ** and in case of hut it has the quality of **ʌ** and so on and so forth.

So this further means that **h** is phonetically a **voiceless vowel** even though phonologically it is a consonant which is usually found before a vowel. When it is pronounced it takes the quality of the voiced sound that follows it. This is an important point. The student must try to understand what has been explained here in terms of phonetic and phonological status of a sound.

Another important point which the student has to keep in mind is that when **h** occurs between the voiced sounds, it is pronounced with voicing.

We have just seen that in words like hit, hut, hat , hot, **h** is voiceless.

But in words such as **a head - hed, greenhouse-gri:nhðUs, boathook -bəUthUk, h** is pronounced with voicing. But this voicing is not the normal voicing of vowels but it is voicing which is weak and has a slightly fricative sound, which may be labelled as **breathy voice.**

If the students try to observe the English speakers pronouncing **her, he, him, his, have, has, had** they will observe that **h** is omitted in these words. Not with standing

this fact, English speakers are sensitive above **h** sound and if **h** gets missing, it is taken to be a faulty pronunciation.

Dear student,

I have explained nine fricative sounds so far. In terms of place of articulation they can be labelled as follows :

PLACE OF ARTICULATION

	Labio-dental	**Dental**	**Alveolar**	**Post-alveolar**	**Glottal**
Fortis	**t**	**θ**	**s**	ʃ	
(Voiceless)					**h**
Lenis	**v**	**ð**	**z**	¥	
(voiced)					

Now, you must have noticed that in each pair of phonemes

t,v,θ, ð, s, z, S ¥**-** one sound is a fortis sound and the other is a lenis sound. 'h' is one sound which is labelled as a glottal fricative. So it can not be labelled as a fortis or a lenis sound. I have already explained to you in Lesson No. 13 the qualities of a fortis sound and a lenis sound.

In the case of fricatives, fortis fricatives are articulated with greater force and their friction noise is louder and therefore voiceless.

As in case of fortis plosives **p, t, k,** the fortis fricatives **f,** θ**, s,** have the effect of shortening a preceding vowel. Take for example these two words :

ice - åIs

eyes - åIz

aI in **Ice** is shorter than **aI** in eyes.

In the case of lenis fricatives you have to remember that in initial and final positions there is very little or no voicing. But when the lenis fricatives **v, ð, z,** ¥**,** occur between voiced sound, they may be voiced.

Dear Student,

Before I move on to discuss next category of sounds which are labelled as Affricates I shall introduce you to two more variations of the glottal fricative sound **h.** These two variations have phonetic symbols **w** and M.

Take the example of words : **wh**ich, **wh**y, **wh**ip, **who**le. All these words begin with 'wh'. Now these words which begin with 'wh' have two variations of articulation. BBC speakers pronounce the initial sound of these words as we pronounce the sound **w.** But there are others who pronounce the initial sound as a **voiceless fricative** but the lip, tongue and the jaw position is the same as for the sound **w.** So this means in one case **w** sound can be made voiced.

Look at the following pair of words :

witch	wi**ts**	which	ʍitʃ
wail	weil	whale	ʍel
wye	wa**i**	why	ʍai
wear	weE	where	ʍeE

Now, what do we see from this example? We observe that when the sound **w** is substituted by ʍ, it becomes a different word with a different meaning.

Does it mean that ʍ is a different phoneme? However, majority of specialists on this subject argue that the sound ʍ is not a separate phoneme but a different realisation of **w** which may be said to combine **h.** So **m** as it occurs in **which** is a realisation of a sequence of two phonemes **h** and **w**.

However, there are others who argue that there is no theoretical justification in treating voiceless fricative **w** as a combination of **h** and **w**.

Even Peter Roach **argues,** "whether the question of this sound is approached phonetically or phonologically there is no **h** sound in the "voiceless ".

Now, let me explain one more sound. Look at the following words :

huge, human, hue. Each of these words has a letter h. And the phoneme **h** is, we know a glottal fricative. But when we pronounce **huge, human, huge,** we observe that in these words **h** is not pronounced as a glottal fricative but as a voiceless palatal fricative. The phonetic symbol used for this sound **is ç.** Usually this sound is treated as a combination of h and j. Now j is a consonantal phoneme. It is the sound which can be found in the beginning of the word **yes, yet.** If we take **h** sound in **huge** as a combination of h+j, then it is the same case as h+w, which will mean that this is a separate phoneme, which will further mean that we have extra phonemes ʍ and **s.** But this is not a fact. The list of phonetic phonemes for English sounds do not list these two phonemes as two separate sounds. Even though **huge** is transcribed as h j u : d ¥, and which is substituted with **mits** or which is transcribed as **mits,** it is done so because it is a common practice and it is convenient also, the assumption being that a phonemic analysis does not necessarily have to be exactly in line with phonetic facts.

Affricates : tʃ, d¥

tʃ, d¥- the two affricates are **post alveolar phonemes**.

tʃ is fortis and is slightly aspirated in the positions where p + k are aspirated. When **tʃ** is final in the syllable like other fortis consonants it has the effect of shortening a preceding vowel.

tʃ is articulated with rounded lips.

d¥ is lenis and the **voicing characteristics** are same as for other lenis

consonants. **d¥** is articulated like **tʃ** with rounded lips.

Fortis Consonants :

Dear student,

I have already explained in lesson No. 13 how the sounds are paired in terms of force of energy required in articulation. If a sound is articulated with stronger force the sound is known to be fortis and if it requires less muscular energy it is a lenis sound. Except glottal fricative **h** all other consonant pairs are distinguished according to the muscular energy required. There are few more points which need to be explained about fortis consonants. These are as follows :

(i) **Shortening of the preceding vowel :** In lesson No. 13, it was mentioned that in case of a syllable-where there is a fortis consonant in the final position, there is a shortening of a preceding vowel. The effect is most noticeable in the case of long vowels and diphthongs. The effect on short vowels also can be noticed but it is here very prominent.

Now, I am going to explain, how a syllable ending with 1, m, n, j is affected if it is followed by a fortis consonant. Take for example the words :

belt - **belt**
bump - **bžmp**
bent - **bent**
bank - **bæŋk**

Here in these words, we observe that the sound preceded is not a vowel but a consonant. But the effect **is the same as** on a vowel. **I m n n** are considerably shortened when followed by fortis consonant **t, p,k**.

Now see what happens when fortis consonants are found in the initial position e.g. take the words :

play - p1ei
tray - trei
quick - kwik

Now p, t, k are fortis consonants and in these words **p** is followed by **1**, **t** is followed by **r** and **k** is followed by **w.**

I told you in lesson no. 13 that when **p,t,k** are in the initial position in a syllable and then are followed by a vowel they are aspirated. This means that the beginning of a vowel is voiceless. Now we see what happens when **p t k** are followed by consonants such as **1,γ, j,w.1,γ, j, w** are voiced continuous continuant consonants. When fortis consonants **p t k** are followed by voiced continuant consonants **1, γ, j, w,** the result is the same. They lose their voicing.

In words **plei trei kwik, i, γ, w** are devoiced because they are followed by fortis consonants but in words like **lay, ray, wick** the sound **l, γ, w** are voiced.

Now, I am going to discuss the conditions in which the glottalisation of a consonant articulation takes place.

Now, we know that voiceless consonants are usually articulated with open glottis. However, in case of fricatives, it is always the case because air flow is essential for successful production. For examle try to articulate **f,θ, s,S.** In all these glottis is open, vocal folds are separated. But in case of voiceless plosives such as **p, t, k,** it is possible to produce the consonant with completely closed glottis. This means that there is a glottalisation of **p, t, k.** Similarly, **tʃ** which is a voiceless affricate can be produced with closed glottis. However, it has to be kept in mind that glottalisation takes place only in certain contexts. Whenever the glottalisation of a voiceless consonant occurs it is shown by the symbol**?**

Now let me give you some examples where the glottalisation takes place.

The most commonly found glottalisation is that of voiceless affricate **ts** when it occurs at the end of a stressed syllable. Study the following examples :

	With glottalisation	Without glottalisation
nature	**nei?tsb**	**neitʃE**
catching	**kæ?tsiŋ**	**kætʃiŋ**
riches	**ri?tsiz**	**ritʃiz**

In the case of voiceless plosives **p, t, k** this glottalisation is not very regular. However, if the plosive is followed by another consonant or a pause, glottalisation takes place. For example :

	With glottalisation	Without glottalisation
actor	**æ?ktə**	**aektE**
petrol	**pe?trbl**	**petrEl**
mat	**mæ?t**	**mæt**
football	**fu?tb]:l**	**futb]:l**

The student may keep in mind that this kind of pronunciation is more widely being used by BBC speakers.

SUGGESTED QUESTIONS :

Q. I. Transcribe the following words phonemically :

(1) fishes	(5) achieves
(2) shaver	(6) others
(3) sixth	(7) measure
(4) these	(8) ahead

Q. II. Describe the movements of articulators in the following words :

(1) fishes

(2) ahead.

LESSON NO. 1.6 **WRITER : DR. KUMKUM BAJAJ**

I. Nasals
II. The Consonant : I
III. The Consonant : r
IV. The Consonants : j and w

Dear Student

In the previous lessons, you were told about the three groups of consonants known as **Plosives, Fricatives** and **Affricates.** The next group is that of **Nasals.** There are **three nasal sounds** in English language. These are **m, n.ŋ .** Besides these three nasal sounds there are four more sounds **I, r, j, w.** These four sounds can not be fitted into any of the groups mentioned. However these four sounds as well as the three nasal sounds are known as Continuants. One feature of continuant sounds is that there is no friction. One thing which **m,n, ŋ , l, r, j, w** have common is that while articulating these sounds there is no friction. Otherwise there is nothing common in these sounds and they are very different from each other.

Nasals

Dear Student,

While discussing the functions various articulators perform in the articulation of sounds, you were told that the quality of a sound depends on the position of the soft palate. Soft palate can take different positions. It can be in a raised position. And when the soft palate is raised the air can not pass through the nose so the quality of sound produced would be **oral.** But in the second position the soft palate is lowered and the air passes through the nose then the sound produced is a **nasal** sound. In case of all other consonants and vowels the soft palate is raised. But in case of nasal consonants soft palate is lowered. So in the case of nasals air can not pass through the mouth. It is prevented by a complete closure in the mouth at some point. Try to make a sound **dndndndndndn** and prolong it for some time. There will be alveolar closure. Do not move your tongue and continue to produce **dndndn................**you can feel your soft palate moving up and down. Now let us discuss the three nasal sounds **m, n,** andŋ . In case of **m** the closure takes place between two lips. So **m** is a bilabial sound like **p** and **b.** In case of **n** the closure takes place between the blade of the tongue and the alveolar ridge. So **n** is an alveolar sound like **t** and **d.** In case of ŋ the tongue closes the palate. So ŋ is a velar sound like **k, g.** Out of the three nasal sounds **m** and **n** are simple, however ŋ is unusual in its phonological aspects and

creates lots of problems for foreign learners. At times it has been argued that ŋ is not one of the phonemes of English at all.

ŋ

I have already told you that like **k** and **g,** ŋ is a velar sound. ŋ has unusual phonological aspects. Let us look at these unusual aspects :

1. ŋ like ¥ never occurs in an initial position.
2. Take the example of the following set of words :

finger	**fiŋ gə**
anger	**æŋ gə**

Now 'ng' in the medial position are pronounced as ŋg.

Now look at the following set

singer	**siŋ ə**
hanger	**hæŋ ə**

Here **ng** in the medial position is pronounced as ŋ only.

Similarly when there is nk in the medial position **k** is always pronounced.

Now what is the difference between,

finger	**singer**	**fiŋgə**	**siŋ ə**
anger	**hanger**	**æŋgə**	**haŋ ə**

The difference is in their morphological structure **singer** and **hanger** can be divided into two grammatical pieces **sing + er** and **hang +er.** So **sing** and **er** are two different morphemes. So is the case with hang + er. But **finger** and **anger** can not be divided into two pieces therefore these consist one morpheme each.

So it can be said that if ŋ occurs without a following **g** and

(i) if it occurs at the end of a morpheme.

(ii) if it occurs in middle of a morpheme.

(iii) if it has a following **g.**

Now let us examine the words ending orthographically with spellings **ng.** Take the example of words

sing	**-**	**siŋ**
hang	**-**	**haŋ**
song	**-**	**soŋ**
bang	**-**	**bæŋ**
long	**-**	**loŋ**

In these words the final **g** is not pronounced. The rule is that **g** is not pronounced after ŋ at the end of a morpheme. It should be clear that end of a word is also the end of a morpheme.

But there are few exceptions to this rule.

Let us take an adjective as an example :

long - \ŋŋ

Similarly in **longish,** the pronunciation would be without a following

g - xŋŋiʃ

But in case of comparative and superlative degree adjective

longer - \ŋŋ**gə**

longest - \ŋŋ**gə st**

g following ŋ is pronounced.

Therefore, it can be said that the rule quoted above has some exception too.

Another unusual distribution of ŋ is to be found in the vowels which follow it. Remember that ŋ never occurs after a diphthong or a long vowel. Only **i, e, æ, ž, o** precede this consonant i.e. ŋ

Before I proceed to explain **l, r. j, w** let me explain a few more theoretical issues concerning the velar sound ŋ**.**

Some Phonological theorists argue that ŋ is an allophone of n. ŋ can not be considered a separate phoneme. It is argued that English has two contrasting phonemes **m** and **n**. But if we consider the following minimal pairs, the situation is different. Study these examples :

Sin	-	**sin**
Sing	-	**si**ŋ
Sinner	-	**sinE**
Singer	-	**si**ŋ**E**

ŋ occurs as a distinct separate phoneme. Therefore the traditional phoneme theory accepts ŋ as a separate phoneme.

Yet it may be useful to keep in mind the arguments which are given against ŋ being treated as a separate phoneme.

1. The first argument relates to the BBC pronunciation and some of English accents. It can be seen that ŋ occurs as an allophone of ŋ.
2. It is also argued that if ŋ is taken as a separate phoneme, its distribution is very different from **m** and **n.** Because phonologically it is restricted to syllable-final position and morphologically it is restricted to morpheme final position unless it is followed by **k** or **g**.
3. English speakers who have had no phonetic training feel that ŋ is not a 'single sound' like **m** and **n**. The fact though can not be established yet it can not be overlooked.

In midland accents ŋ is only found in front of **k** and **g** i.e.

sink	-	**si**ŋ**k**
singer	-	**si**ŋ**gə**
sing	-	**si**ŋ**g**

singing - **siŋiŋ**

So it follows that in the case of accent like this, i.e. can be shown that within the morpheme, the only nasal that occurs before **k** and **g** is ŋ. Neither **m** or **n** can occur in this environment. So within the morpheme, ŋ is in complementary distribution with **m** and **n.** Since **m** and **n** are already established as distinct English phonemes ŋ must be an allophone of **m** or **n.**

Now study the following examples to observe another exception :

1. When a morpheme final **n** is followed by a morpheme initial **k** or **g** it becomes ŋ. But when a morpheme final **m** is followed by morpheme initial **k** or **g,** it does not become ŋ e.g.

rain-coat - **reiŋkəut**

tram-car - **træmka:**

But if we accept the fact that ŋ is not a separate phoneme, then rain-coat should be phonemically transcribed as **reinkəut,** sing should be **sing** and singer should be **singə** and singing should be **siŋiŋ** or else we will have to accept one rule that **n** is realised as ŋ when it occurs in an environment in which it precedes either **k** or **g.**

Now let us look at BBC pronunciations. The difference between **singer : siŋə** and finger : **fiŋgə** is that **finger** is a simple indivisible morpheme where as **singer** is composed of two morphemes sing+er. When ŋ occurs without a following **k** or **g**, it is always immediately before a morpheme boundary. Consequently the sound ŋ and the sequence **ŋg** are in complementary distribution. But within the morpheme there is no contrast between the sequence **ŋg** and the sequence **ng.** So we can say that ŋ is also in complementary distribution with the sequence **ng.**

The arguments given by the contemporary phonological theorists can be summed up like :

1. English has only two nasal phonemes i.e. **m** and **n**.
2. The sound ŋ is an allophone of **n.**
3. The following words should be **phonemically** represented as finger: **fingə,** singer : **singə**, sing : **sing,** singing : **siŋiŋ**
4. But the Phonetic representation can be **fiŋgə, siŋg, siŋgə, siŋiŋ**.

Another rule applied is that **g** is deleted when it occurs after ŋ and before a morpheme boundary so the phonetic forms for the words will be :

sing : **siŋ**

singing : **siŋiŋ**

singer : **siŋə**

But **finger** will be phonemically transcribed as **finger : fiŋgə**

One also has to keep in mind the exceptions in case of comparatives and superlatives.

l is a lateral consonant. It is a sound of **complete closure**. The closure takes place between the centre of the tongue and the **alveolar** ridge. The air escapes through the sides of the tongue. Try to produce **dl dl dl dl dl** without moving the middle of the tongue. The movement **of the sides** of the tongue can be felt. This movement is necessary for the production of a **lateral** sound.

l occurs in all the three positions i.e. initial, medial and final.

In the BBC realisation of the sound, one can notice that **l** as it occurs before the vowel sounds is different then as it occurs before the consonantal sounds. For example:

Lea : li:

eel : i:l

The sound **l** in i : **l** is known as the **dark l.** Dark **l** has a back vowel resonance — a quality similar to a [**u**] vowel. In this realisation back of the tongue is raised. The dark **l** also occurs when it precedes a consonant as in **eels : i:lz.**

The sound **l** in **li:** is known as clear **l.** It has a front vowel resonance. The front of the tongue is raised as in [**i**] vowel.

Clear or dark **l** occur in the following contexts :

Clear **l** will never occur before consonants or before a pause.

It occurs only before vowels. Dark **l** never occurs before vowels. So it can be said that clear **l** and dark **l** are the allphones of the phoneme **l** in complementary distribution. Another allophonic variation of **l** is found when it follows **p** or **k** at the beginning of the stressed syllable. Then **l** is devoiced i.e. produced without voicing found in most realisations of this phoneme.

r

r has a variety of articulation and distribution. The sound is articulated and distributed differently in different accents. One variety of pronunciation which is usually recommended is as a **Post-alveolar approximant**. It is difficult to describe an approximant but for the purposes of convenience it can be said that in the articulation of an **approximant** the articulators come close to each other but do not come close to an extent as to form a complete closure as it takes in the case of plosives, fricatives and nasals. The articulators are in some positional relationship with each other. From this angle, a vowel sound could also be described as an approximant but the term **approximant** is used only to describe the consonants.

In the realisation of **r,** the tip of the tongue approaches the alveolar area in a manner it touches for the articulation of **t** and **d,** but it never actually makes contact with any part of the roof of the mouth. Try to make a long **r** sound, you can feel that no part of the tongue is in contact with the roof of the mouth at any time. The tongue is infact usually slightly curled backwards with the tip raised. Consonants with this tongue shape are usually called **Retroflex.** Try to produce **dr dr dr dr dr** you can feel that in

case of **r** the tip of the tongue is raised and is curled back. In case of d it does not happen like this. However in case of **r** the 'curling back process usually carries the tip of the tongue to a position slightly further back in the mouth than for the alveolar consonants **t** and **d,** that is why **r̲** is known as a post-alveolar sound.

Student must note another variation of **r** also. If **r** is found at the beginning of a syllable which is preceded by p t k, e.g. **press, tress, cress** the sound then is voiceless and slightly fricative.

So far as the degree of lip rounding is concerned in case of **r,** one has to keep in mind that while articulating **r** lips have to be rounded but not to an extent that **r** becomes **w.**

r occurs before vowels only. Hence r in

red	-	**red**
arrive	-	**raiv**
hearing	-	**hi riŋ**

is to be pronounced. But when **r** occurs in

car	-	**ka:**
ever	-	**evb**
here	-	**hib**
	or	**ə**

when it occurs in

hard	-	**ha:d**
verse	-	**v¥:s**
cares	-	**ke z**

r is not to be produced in BBC pronunciation. This pronunciation of **r** is known as **non-rhotic** accent. But the accents which have **r** in the final position (before a pause) and before a consonant are called **rhotic** accents. Many in America, Scotland and West of England have rhotic accent :

j and w

j as in **yet**

w as in **wet**

j is a palatal consonant and **w** is a bilabial consonant. These two sounds are **Approximants** — phonetically they are like vowels but phonologically they are like consonants. They are also known as **Semi-vowels.**

From the phonetic point of view **j** is similar to front close vowel **i:.** However **j** is very short.

w is similar to back close vowel **u.** Despite this vowel like characteristic, **j** and **w** are used like consonants. They only occur before vowel phonemes. This is typically

consonantal distribution. Indefinite article **a** is used before them as is the case in other consonants. **The** definite article is pronounced as **ðə** as it is used in all other consonants. So even though they have phonetically vowel like qualities but phonologically they have consonant like distribution.

The student must keep in mind that when **j** and **w** are preceded by **p t k** at the beginning of a syllable they are devoiced and slightly fricative. Look at the following words by way of example :

pure	-	**pjuə**
tune	-	**tju:n**
queue	-	**kju:**
twin	-	**twin**
quit	-	**kwit**

There are no words which begin with **pw.** It is usual to place consonants on a chart in relation to place of articulation and manner of articulation. Look at the chart. The different places of articulation are arranged from left to right and the manner of articulation are arranged from top to bottom. When there is a pair of phonemes with the same place and manner of articulation but differing in whether they are **fortis** or **Lenis** (Voiceless or Voiced), the **Fortis** consonant is placed on the left and the **Lenis** is placed on the right.

Table 1: ***Chart of English Consonant Phonemes***

	Place of articulation							
Manner of Articulation	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Palato-alveolar (Post-alveolar)	Palatal	Velar	Glottal
Plosive	**p b**			**t d**			**k g**	
Fricative		**f v**	**θ ð**	**s z**	**S ʒ**		**h**	
Affricate					**t dʒ**			
Nasal	**m**			**n**			**ŋ**	
Lateral				**l**				
Approximant	**w**				**r**	**j**		

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.7 **ਲੇਖਿਕਾ : ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ**

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ

ਰੂਪ ਰੇਖਾ

7.0 ਉਦੇਸ਼
7.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ
7.2 ਜਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ
7.3 ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ
7.4 ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰ
    7.4.1 ਮੈਂਬਰਸ਼ਿੱਪ
    7.4.2 ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਆਹ
    7.4.3 ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿੱਤਾ
    7.4.4 ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ
    7.4.5 ਆਰਥਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ
    7.4.6 ਪ੍ਰਦੱਤ/ਅਰਜਿਤ
    7.4.6 ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ
    7.4.8 ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ
    7.4.9 ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ
    7.4.10 ਧਰਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ
    7.4.11 ਸੱਤਾ
    7.4.12 ਸਿੱਖਿਆ
    7.4.13 ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ
    7.4.14 ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ
7.5 ਸਾਰ
7.6 ਮੁੱਖ਼ ਸ਼ਬਦ
7.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
7.8 ਉਪਯੋਗੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

7.0 ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ

* ਜਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਦਸ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਸਕੇ।
* ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਸ ਸਕੇ।
* ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕੇ।

7.1 ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਸਧਾਰਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਸਧਾਰਨ ਤੋਂ ਜਟਿਲਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇ, ਇਹ ਵੰਡ ਵੀ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਸਥਾਈ ਵੰਡ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਦਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸਫ਼ਬੰਦੀ

ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਕੋਈ ਗ਼ਰੀਬ, ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਤੇ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਮਾ ਆਦਿ।ਇਹ ਵੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚ ਉਤਮੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ੍ਹਕਲ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਣ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰ ਹਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾ ਦੂਜੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵੰਡ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰ ਲਈਏ।

7.2 ਜਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ

ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋ ਕਿ ਜਾਤ ਇਕ ਬਹੁਤ 'ਹੀ ਕਰੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਾਤ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਵਰਣ-ਵੰਡ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-ਉਹ ਹਨ ਬ੍ਰਹਾਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਓ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀਏ।

(i) ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ

(ii) ਵਿਰਾਸਤ

(iii) ਪਦਵੀ ਤਰਤੀਬ

(iv) ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ

(v) ਵਿਰਾਸਤੀ ਕਿੱਤਾ

(vi) ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ : ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਆਦਿ

(vii) ਸੱਤਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜੇਕਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਤ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਮਰ ਭਰ ਉਸੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਜਾਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਦਬੀ ਤਰਤੀਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਭਾਵ ਉਪਰਲੇ ਟੰਬੇ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਵੈਸ਼ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਜੱਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਇਦੇ -ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਕਿ ਕਿਸ ਜਾਤ ਨਾਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸੱਤਾ ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਹੀ ਇਸਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਤੈਅ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

7.3 ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ

ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਰੁਤੱਬਾ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਕੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਸਥਿਤੀ ਉਸਦੇ ਰੁੱਤਬੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਰੁੱਤਬਾ ਸਾਡੇ ਮੁਲਾਂਅੰਕਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੱਧ ਕਦਰਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਘੱਟ। ਜਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦੀ ਖਾਸ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਰਗ 'ਦਾ ਮੁਲਾਂਅੰਕਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਇਤੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਰਗ ਦਾ ਬੋਲਚਾਲ, ਖਾਣਾ -ਪਹਿਨਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਵਰਗ ਲਈ ਬਹੁੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਦੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧਤਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਵੱਧਿਆ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਜਟਿਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਵਰਗ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਇਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿੱਪ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ :

(i) ਧਨ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ

(ii) ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਾਕਾਦਾਰੀ

(iii) ਪੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾ

(iv) ਨਿਵਾਸ ਸਥਿਤੀ

(v) ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਮਿਆਦ

(vi) ਸਿੱਖਿਆ

(vii) ਧਰਮ

ਉਪਰੋਕਤ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਤ ਤਾਂ ਜਨਮ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਬਹੁੱਤ ਸਾਰੇ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਇਹ ਆਧਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵੱਧ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੇ ਵਰਗ, ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

(ੳ) ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ

(ਅ) ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ

(ੲ) ਧਨ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ

(ਸ) ਕਿੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ

(ਹ) ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ

(ਕ) ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ

(ਖ) ਵਿਆਹ ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ

(ਗ) ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ

(ਘ) ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋਂ ਜਾਤ ਦਾ ਵਰਗ ਨਾਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਪਰਖੋ।

(ੳ) ਜਾਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?

....

....

....

(ਅ) ਵਰਗ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ?

....

....

....

(ੲ) ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

....

....

....

(ਸ) ਸਤਰੀਕਰਣ ਕਿੰਨੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ?

....

....

....

7.4 ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰ

ਪਿਛਲੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

7.4.1 ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ

ਜਾਤ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁਭਾਅ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠੋਰ ਹੈ ਇਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਰਗ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਅਕਸਰ ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਵਰਗ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗ।ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ੇ੍ਣੀ ਤੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਲੁੱਟਾ ਕੇ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪਾਇਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਚ ਪਦਬੀ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧੀਨ ਲੋਕ ਉਚਤਾ ਅਤੇ ਨੀਚਤਾ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ।

6.2 ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਆਹ

ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਹੁਣ ਕੁਝ ਢਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਜਾਤ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਹਰਿਆਣਾ ਦੀਆਂ ਜਾਤ

ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ

ਲਈ ਜਾਤ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਜਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਕ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅੰਦਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਕ ਬਾਹਰੀ-ਵਿਆਹ (exogamous) ਸਮੂਹ ਹੈ।

7.4.3 ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿੱਤਾ

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਰਕ ਹੈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾ। ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿੱਤਾ ਜੱਦੀ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਤੀ ਬੁਹੁਤ ਕਰੜੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਰਣ ਜਾਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਕਿੱਤਾ ਹੀ ਅਪਨਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬੇਟਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ, ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣਾ, ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰੀਵਾਜ਼ ਨਿਭਾਉਣੇ, ਲੁਹਾਰ ਦਾ ਬੇਟਾ ਲੁਹਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਚੀ ਦਾ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋਕੇ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਸਦਾ ਕਿੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਠੋਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਾਤ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ, ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਜਾਂ ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਹੁਣ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਭ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਯੋਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉੱਚ

ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਲਿਖਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਉੱਚ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾ ਮਿਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

7.4.4 ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ

ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਦੇ

ਖੂਹ ਅਲੱਗ- ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਜਾਤ ਸਮੂਹ ਹਨ ਜੋ ਦੂਜੇ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪੱਕਿਆਂ ਭੋਜਨ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕੱਚਾ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਜਾਤ ਸਮੂਹ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ 1921 ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੂਹ ਭਿੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖੂਹ ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਭਾਂਡੇ, ਖੂਹ ਦੀ ਕਿਸਮ ਲੰਬਾਈ, ਚੌੜਾਈ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੋਕਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਗ਼ਮਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਜਨਮ-ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਸਿਰਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।ਇਥੇ ਛੂਆ-ਛੂਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਹੁਤ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਕੋਈ ਕਠੋਰ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਗ। ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੂਆ ਛੂਤ ਜਾਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

7.4.5 ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ

ਵਰਗ ਵੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਧਨ ਹੈ। ਵਰਗ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਧਨ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਵਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਇਕ ਵੈਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੰਨ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਰਜ਼ਾਂ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਹੀ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤੀ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਧਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀ ਬਹੁੱਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

7.4.6 ਪ੍ਰਦੱਤ /ਅਰਜਿਤ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਤ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਦੱਤ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ, ਉਸਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ, ਅਰੁੱਚੀਆਂ ਦਾ ਜਾਤ ਉਪਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਾਤ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਅਰਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,

ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਰਗ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7.4.7 ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ

ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ 'ਅਸੀਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' (We Feeling) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਫ਼ਾਇਦੇ ਦੀ ਸੋਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਾ ਹੋਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਅਸੀਂ ਭਾਵਨਾ' ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

7.4.8 ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ

ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਰਗ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਜੁੱਟਾ ਕੇ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕੇ। ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਢਿਲੜਤਾ ਅਤੇ ਵਿਹਲੜਪਣ ਨੂੰ ਵਾਧਾਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7.4.9 ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ

ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੀ ਰੁਤੱਬਾ ਹੈ? ਉਸਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋਕੇ ਕੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਨਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਹੈ? ਇਹ ਸੱਭ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਜਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ (Rationalization) ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਛੂਆ-ਛੂਤ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਰੋਕਾਂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਰਜਿਤ ਕਾਰਜ (Taboos) ਤੇ ਮਨਾਹੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਜਿਹੜੇ ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7.4.10 ਧਰਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ

ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਧਰਮ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਅੰਦਰ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੈ। ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਮ ਕਾਂਡ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਕੱਟੜਪੁਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

7.4.11 ਸੱਤਾ

ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ (caste panchayats) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਕੋਲ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੋਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

7.4.12 ਸਿੱਖਿਆ

ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਈਲੀਟ (Elite) ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵਰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੰਡ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਧਨ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਗ ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਲਈਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਐਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਬੇਸ਼ਕ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋ, ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋ, ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਚ ਦਰਜ ਦੀ ਹੈ।

7.4.13 ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ

ਇਹ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਭੇਦ ਹੈ। ਜਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਬਦਲਾਓ

ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਜਾਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਵੀ ਰੰਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਸਥਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਦਲਾਓ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਜਿਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ।

7.4.14 ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ

ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਤ ਇਕ ਬੰਦ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਜਨਮ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਆਧਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ (ਜੋ ਆਧਾਰ ਹਨ) ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

7.5 ਸਾਰ

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਾਤ ਤੇ ਵਰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਜਾਤ	**ਜਮਾਤ (ਵਰਗ) ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ**
(ੳ) ਬੰਦ ਸਮੂਹ	(ੳ) ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ
(ਅ) ਜਨਮ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ	(ਅ) ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਆਧਾਰਿਤ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ
(ੲ) ਅੰਤਰ ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ	(ੲ) ਬਾਹਰੀ-ਵਿਆਹ ਸਮੂਹ
(ਸ) ਜੱਦੀ ਕਿੱਤਾ	(ਸ) ਕਿੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ
(ਹ) ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ	(ਹ) ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

(ਕ) ਖਾਣ-ਪੀਣ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਰੋਕ	(ਕ) ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ
(ਖ) 'ਅਸੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ'	(ਖ) ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ
(ਗ) ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਂਦੀ	(ਗ) ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
(ਘ) ਨਿਰਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ	(ਘ) ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ
(ਙ) ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ	(ਙ) ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ।
(ਚ) ਧਰਮ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ	(ਚ) ਧਰਮ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਹੀਂ
(ਛ) ਜਾਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ	(ਛ) ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੱਤਾ
(ਜ) ਸਥਿਰ	(ਜ) ਅਸਥਿਰ
(ਝ) ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਬਰਾਬਰ	(ਝ) ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ

7.6 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

(ੳ) **ਅੰਦਰ-ਵਿਆਹ** :ਇਕ ਜਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ।

(ਅ) **ਬਾਹਰੀ-ਵਿਆਹ** :ਇਕ ਜਾਤ ਗੋਤ ਜਾਂ ਵਰਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ

(ੲ) **ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਤਰੀਕਰਣ** :ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਵਰਗ ।

(ਸ) **ਬੰਦ ਸਤਰੀਕਰਣ** : ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਜਾਤ।

(ਹ) **ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ** : ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

(ਕ) **ਵਿਅਕਤੀਵਾਦਤਾ** : ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਵੇ।

(ਖ) **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ** : ਜਦੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਤਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

7.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

(1) ਜਾਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਹ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭਿੰਨ ਹੈ?

(2) ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਵਰਗ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ? ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਓ।

(3) ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਲਿਖੋ।

ਸੰਖੇਪ ਸਵਾਲ

(ੳ) ਅੰਤਰ-ਸਮੂਹ

(ਅ) ਬਾਹਰੀ-ਸਮੂਹ

(ੲ) ਬੰਦ-ਸਮੂਹ

(ਸ) ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸਮੂਹ

7.8 ਉਪਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਗਿਜਬਰਟ : ਫੰਡਾਮੈਂਟਲਜ਼ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ

ਗਿਡਿੰਨਜ : ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ

ਗੁਰੀਏ : ਕਾਸਟ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਇਨ ਇੰਡੀਆ

ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸ : ਕਾਸਟ ਇਨ ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਆ

ਵਿਦਿਆਭੂਸਨ ਸੱਚਦੇਵਾ : ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ

ਕੇ.ਐਲ. ਸ਼ਰਮਾ : ਸੋਸ਼ਲ ਸਟਰੈਟੀਫੀਕੇਸ਼ਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ